

RUSKÁ KLASICKÁ LITERATURA V ČESKÉM KULTURNÍM PROSTŘEDÍ 20. STOLETÍ

Vladimír Kostřica

Máme-li přísně dodržet časový rámeček 20. století, pak by bylo možno začít konstatováním, že prvních čtrnáct let (do první světové války) představuje z hlediska recepce ruské literatury v českých zemích dozívání oné nevidané vzdemuté vlny zájmu o ruskou literaturu od osmdesátých let minulého století, vlny, během níž byla jednak v nejrůznějších periodikách, jednak v rámci Ottovy Ruské knihovny vydána takřka všechna základní umělecká díla ruských klasiků. Publikované překlady zase vyvolaly řadu recenzí, kritických ohlasů i literárněvědných studií, z nichž naprostá většina vyjadřovala pozitivní vztah k ruské literatuře, jejím jednotlivým představitelům i artefaktům.

Čím u nás ruská literatura především zaujala? Zprvu patrně - v souvislosti s dobovými českými představami a postuláty - jako zdroj poznání dosud málo známých a do jisté míry i exotických reálií jiného národa. Gogol byl například dlouho vnímán především jako autor s výrazným národním koloritem, jako autor zajímavých žánrových obrázků, podobně jako Korolenko vstupoval později do povědomí českých čtenářů hlavně jako malíř Sibíře. Na počátku 20. století však bylo již obecně akceptováno přesvědčení, že špičková produkce ruské klasiky daleko překračuje úzký rámeček mravoličných obrázků. Daleko více recipientů ruské literatury se začalo zaměřovat spíše na specifické psychické rysy literárních hrdinů, na to, co asi poprvé pojmenoval francouzský kritik Eugène de Vogüé "l'âme russe", tedy ruská duše. I tento pojem ovšem, ať už jakkoli chápaný, zrcadlil cosi exotického a pro běžné evropské vnímání literatury neobvyklého. Současně však obracel pozornost na úsilí ruských klasiků proniknout co nehlouběji do lidského nitra, všestranně poznat lidskou osobnost a prozkoumat i ty nejskrytější pohnutky jejího jednání a chování. Ve svých vrcholných projevech (v dílech Dostojevského nebo L. N. Tolstého) směřovalo toto úsilí až k psychologické mikroanalýze, jak to později bylo označeno. Tak se konstitovala představa o myšlenkové hloubce ruské klasické literatury jako o jednom z jejích základních distinktivních znaků, který byl - s jistou dávkou simplifikace - často stavěn do protikladu k údajně lehké múze francouzské či vůbec k formálně vytržbeným a slohově vybroušeným literaturám západním.

Zjevný antropocentrismus ruské klasické literatury nepochybně souvisí s jejím celkovým humanistickým zaměřením, které

je v povrchové vrstvě nejpatrnější v textech, inklinujících k publicistickému vyjádření určitých myšlenek nebo souboru idejí, tedy tam, kde ruská literatura nejzřetelněji plnila úkoly mimoumělecké, kde v důsledku specifické společenské situace v Rusku suplovala jiné intelektuální aktivity. I když tato cesta mohla leckdy vést k hypermoralismu a kazatelství, jak na to otevřeně poukázal například Viktor Jerofejev,¹ a hodnoticím kritériem literatury se často stávala palčivost a sociální významnost zobrazovaných událostí, přece jen neustálý akcent na klíčové otázky lidské existence a hledání odpovědí na ně rezonovaly v českém kulturním prostředí tak, že ruská klasická literatura tu nepůsobila jen jako suma románů, novel, povídek, básnických skladeb a dramát, ale také jako konkrétní životní program, schopný ovlivnit myšlenkové i umělecké proudění. Deklarují to mnozí představitelé generace devadesátých let, generace - řečeno slovy Václava Černého - "našeho definitivního duchovního sebetvoření".² Tyto deklarace harmonují s úvahami Nauma Berkovského (v jeho knize O mírovém značení ruské literatury) o tom, jak ruská literatura probouzela v Evropě evropské sebezpoznaní a jak v ní západní kritikové hledali klíč k vlastní národní literatuře a interpretovali pomocí ní i tvorbu spisovatelů z jiných západních zemí.³

Přestože ruská literatura vyvolala v českých zemích téměř nekonečný řetězec filozofických, náboženských a ideologických ohlasů, v nichž nechyběla ani residua buditeleských vztahů k "velikému dubisku", přece jen i v našem případě platí kategorické tvrzení uvedené už Nauma Berkovského, že ruská literatura nadchla Západ především jako umění. R. Parolek a J. Honzík v úvodu ke své knize Ruská klasická literatura právem připomínají, že společensky a eticky akcentovaná tvorba ruských klasiků získala velký ohlas a znamenala jistou proměnu kritérií především proto, že "při svém vypjatém sociálně politickém, psychologickém a výchovném usilování se v ničem nezříkala specifického jazyka umění, vzala si do vinku poznatek prvního geniálního ruského spisovatele Puškina, že za všech okolností dává krásná literatura společnosti nejvíce, je-li literaturou doopravdy krásnou".⁴

S tím souvisí i skutečnost, že ruská klasická literatura byla také zdrojem impulsů pro genezi povytce moderních uměleckých směrů a proudů a antipocovala rozmanité podoby umělecké deformace reality, které samy o sobě představovaly protipól věrné napodobeniny života z pozic sociálně psychologických a mravolichných. Každé významnější literární hnutí v Rusku, každý nový směr, program či škola se od konce 19. století v té či oné míře dovolávaly Gogola nebo Dostojevského jako svých bezprostředních inspirátorů. To, co bývá nazýváno tradicemi ruské klasické literatury se tedy neomezuje pouze na myšlenkový či etický potenciál, ale i na prvky artistní, strukturální povahy.

Výše připomenutá mimořádná intenzita zájmu o ruskou literaturu v českých zemích před první světovou válkou, vyvolaná celým komplexem uměleckých i mimouměleckých faktorů, se ovšem nemohla stát neměnnou konstantou meziliterárních styků. V nových podmínkách po roce 1918 dochází k určitému posunu ve

vztazích k ruské klasice, který bývá nejčastěji charakterizován jako výrazný pokles zájmu. Příčiny tohoto posunu, který lze spíše označit za snahu o vyrovnanější tempo recepce, spočívají hlavně v tom, že mnohé úkoly, postulované mohutným tokem "vstřícných proudů" jako projevu potřeb českého kulturního milieu, byly už v předchozím období v podstatě splněny. Svou úlohu sehrála i nasycenost knižního trhu překlady a nebyla tedy pocítována nutnost vydávat překlady nové. Z dalších bezprostředních příčin nové situace v recepci ruské klasiky za první republiky lze uvést ještě dvě: konkurenci současně literatury sovětského Ruska i literatury ruských emigrantů a dobový překladatelský úzus. Četní teoretikové překladu právem konstatují, že i sebezdařilejší překlad stárne rychleji než originál. Tím více to platí o době jistého přelomu v této oblasti. Překladatelská metoda generace Ottovy Ruské knihovny vycházela ze slavjanofilských představ o tom, že nejen ruské reálie, ale i lexikon a syntax jsou natolik výrazným rysem ruské psychiky, že jsou fakticky nepřeveditelné do jazykového kódu cizího prostředí; odtud pak pramenila inklinace k doslovnému překladu, k uvádění mnoha ruských reálií v originálním pojmenování atd. Podobný způsob překladu však už ve dvacátých letech působil značně anachronicky, jazyk přeložených děl kontrastoval s jazykem nové české literatury. To ovšem nutně brzdilo čtenářský zájem o ruská díla takto překládaná.

Nehledě na některé retardační faktory zůstala však tvorba ruských klasiků v ohnisku zájmu českých překladatelů, literárních kritiků a zřejmě i čtenářů. Naprosto nelze souhlasit s primitivně ideologicky zacílenými soudy některých českých badatelů (zejména v padesátých letech), jejichž smyslem bylo dokázat nedokazatelné: nakolik macešsky se Masarykova první republika chovala k ruské literatuře. V tomto ohledu zanechal dost smutné dědictví zejména Julius Dolanský, jehož dobové podmíněné výrazové prostředky v knihách Místří ruského realismu u nás nebo Masaryk a Rusko vzbuzují dojem nikoli literárně-historického textu, ale spíše zlostných kádrových posudků. A nemohl-li už Dolanský popřít mimořádnou ediční aktivitu českých nakladatelství například v souvislosti s tolstojovským jubileem v roce 1928 (v Ottově nakladatelství tehdy během dvou let vyšlo 21 svazků Jubilejního vydání spisů L. N. Tolstého, s podobným počinem přišel i Melantrich a nakladatel Vl. Orel, u něhož vyšel dvanáctisvazkový soubor děl Tolstého), podal toto lapidární hodnocení vysvětlení, které přece musí znit jako špatná anekdota: "Věru krásná ukázka nakladatelské anarchie za kapitalistického řádu."⁵

Kromě L. N. Tolstého byl největší ediční zájem o Dostojevského a Puškina. Období první republiky představuje druhou významnou etapu kontaktů české kultury s Dostojevským (tedy nejen literatury, ale i hudby, výtvarného umění a divadelnictví). Řečeno s Františkem Kautmanem, "sotva bychom našli v naší meziválečné literatuře spisovatele, který by Dostojevského neznal a který je jím v určitém okamžiku svého tvůrčího vývoje nebyl zasažen. Z Puškina vyšlo v letech 1918-1938 celkem 96 překladů; zvláště významné bylo melantrišské vydání čtyřsvazkových Vybraných spisů (k 100. výročí Puškinova úmrtí) díky mo-

derním překladům Petra kříčky, Josefa Hory, Otokara Fischera, Bohumila Mathesia a Pavla Eisnera. Vycházely ovšem i spisy Gololovy, Turgeněvovy, Čechovovy, Gončarovovy aj.

Jistými proměnami prochází i literárněkritický ohlas ruské klasiky. Svou funkci ztratily informativní recenze, protože většina znovu vydávaných děl již vešla do čtenářského povědomí. Proto začínají převládat stati a články s hlubším záběrem, přičemž šlo většinou o práce kritiků, kteří nebyli primárně zaměřeni na ruskou literaturu. Přesto však studie F. X. Šaldy, Arne Nováka nebo Jindřicha Vodáka obohacovaly recepci ruské literatury výrazným zřetelem konfrontačním, zasazovaly ruskou literaturu do širšího evropského kontextu. Jako synekdochický příklad lze uvést Šaldovu studii z roku 1931 Dostojevskij a jeho položení evropské. Vznikly i monografie o jednotlivých autorech i větší práce literárněhistorické (případněme jen 3. díl Máchalových Dějin slovanských literatur), nemalý význam měly i časopisy, převážně věnované ruské klasice, ať už šlo o měsíčník Země, vydávaný Stanislavem Minaříkem v letech 1920-1934, nebo o odborně fundovanou Slavii, která od svého založení v roce 1922 otiskla do roku 1938 dvaapadesát větších studií o ruské klasické literatuře.

Lze tedy konstatovat, že období první republiky neznamená pokles zájmu o ruskou literaturu, ale spíše stabilizaci jejich hodnot, jimiž působila v souladu s potřebami českého kulturního prostředí.

Po roce 1945 vzniká kvalitativně zcela nová situace, vyvolaná důsledky druhé světové války. Rozšíření výuky ruského jazyka a od února 1948 jednoznačná orientace na SSSR znamenaly nejen budování nových vysokoškolských rusistických pracovišť a postupný zrod nové početné generace aprobovaných rusistů, ale i nové ediční možnosti pro ruskou literaturu i pro práce o ni. Je sice pravda, že některá díla, která nevyhovovala komunistické kulturní politice (např. některé texty Dostojevského) se v průběhu čtyř poválečných desetiletí v českém překladu neobjevila, vcelku však zásluhou zkušených editorů byly vydávány spisy klasiků i méně známých spisovatelů 19. století. A co je zvláště důležité, značně se zvýšila úroveň překladů. Je možno souhlasit s Františkem Štichou, který v časopise Naše řeč hodnotil úroveň próz, přeložených v osmdesátých letech z ruštiny, angličtiny i němčiny a došel k závěru, že jde vesměs o překlady velmi dobré, a to "nikoli pouze na základě, znění" jazyka překladu, ale i pokud jde o úroveň obsahové ekvivalence textových jednotek originálu".⁷ Zásluhu o podobné kvalitní překlady z ruské klasické literatury (a tím i zásluhu o nesporné obohacení české kultury) má řada našich překladatelů, z nichž ti, kteří mají za sebou přece jen už více životních dekad, prošli často ještě školou Bohumila Mathesia.

Ruská klasická literatura však hlavně v prvních púnoročných letech hrála ještě jednu významnou úlohu, která, pokud vím, nebyla dosud zmíněna. Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že pro většinu studentů ruštiny na filozofické fakultě začátkem padesátých let znamenala ruská klasická literatura pevnou hráz vysokých estetických kvalit, chránící je před ubohou seškrčenou zauzlinou, vydávanou za dějiny sovětské literatury,

představované tehdy knihami Dementějeva-Naumova-Plotkina či Timofejeva, v nichž se podařilo zatajit téměř vše, co patří k vrcholným tvůrčím projevům ruského ducha první poloviny 20. století. Domnívám se, že tato moje osobní zkušenost má obecnější platnost: ruská klasická literatura mohla být skutečně útočištěm před primitivními výtvary socialistického realismu, a co je ovšem důležitější, zůstávala i nadále garantem niterých vazeb mezi českou a ruskou kulturou.

Výše uvedená funkce ruské klasiky začala být ovšem brzy po únoru 1948 narušována vulgárně sociologickými výklady, které k nám byly velmi razantním způsobem přenášeny ze Sovětského svazu. A je příznačné, že nebyly přejímány badatelské výsledky solidních ruských literárních vědců (od Bachtina po Bjalého, od Goroděckého po Gukovského, od Dolinina po Fridlenděra atd. atd.), ale důrazně byly prosazovány násilně sociologizované a simplifikované interpretace např. Vladimíra Jermilova, jehož knihy o Gogolovi, Dostojevském a Čechovovi byly už v padesátých letech přeloženy do češtiny jako reprezentativní vzorek nejpokrokovější koncepce a interpretace ruské literatury. Podobný způsob chápání literatury tak či onak ovlivnil českou literárněvědnou rusistiku a zanechal své nesmazatelné stopy zejména ve středoškolských učebnicích, kde se, pokud to ještě šlo, sponoval v proud bezobsažných politických frází. A to nemluvím jen o učebnicích padesátých či začátku sedmdesátých let; i pasáže o literatuře v nejnovějších verzích učebnic z druhé poloviny osmdesátých let jsou psány v témž duchu a přispěly tak svým dílem k minimalizaci zájmu o ruštinu jako školní předmět. Proto jsem také už na Olomouckých dnes rusistů v srpnu roku 1989 ironicky navrhol, že by autoři těchto pasáží měli dostat vyznamenání Za věrnost brežněvismu.

Nehledě na temné skvrny ve vývoji české literárněvědné rusistiky, zejména pak v normalizačním fojtikovsko-satovském období, vznikaly však - do značné míry navzdory oficiálně prosazované linii - práce o ruské klasické literatuře, které jsou srovnatelné s evropskou literární vědou. Připomenu jen výběrově studie V. Svatoně, R. Grebeníčkové, L. Zadražila, M. Jehličky, I. Pospíšila, O. Richterka, s velkými potížemi prosazenou Ruskou klasickou literaturu R. Parolka a J. Honzika aj.

Na otázku, jaké budou další osudy ruské klasické literatury u nás, je asi těžké jednoznačně odpovědět, je obtížné být věrohodným prognostikem. V české veřejnosti stále trvá a zřejmě ještě nějaký čas potrvá naprosto pochopitelná kocovina z násilné přescenosti vším sovětským v minulosti (i když ruská klasika participovala na této přescenosti vskutku jen minimálně). Vznikl stav, který nám nedávno připomněl i petrohradský bohémista Oleg Malevič, když v Literárních novinách napsal: "Oficiální obdiv k Rusku se změnil ve zřejmou averzi, a ta se projevila i ve vztahu k ruské literatuře."⁸ A Malevičovy obavy, že vydávat české klasiky v Rusku bude teď asi delší dobu z komerčních důvodů nemožné, lze aplikovat i na současný vztah českých nakladatelských domů a domečků k ruské literatuře. Poněkud příznivější podmínky jsou v českém rozhlase, kde zejména na stanici Vltava zazní téměř každý týden nějaký text z ruské literatury.

Zdá se však, že v současné době končí to, co je možno nazvat obrozenskou tradicí v pojetí smyslu literatury a začíná období literatury - řečeno slovy Jiřího Kratochvíla - "zproštěné všech společenských úvazků a národního očekávání",⁹ tedy eo ipso zbavené mimouměleckých, mimoestetických funkcí, jimiž byla jak ruská, tak česká slovesnost zatižena zcela mimořádně. A právě v této situaci, kdy nepřevládá mínění o nutnosti spisovatelů být svědomím národa, kdy se vytratila víra ve schopnost literatury přetvářet člověka i společnost, kdy umělecké dílo nechce být normativním příkladem lidského bytí, by mohly znovu vystoupit do popředí nepochybné hlubinné estetické hodnoty ruské literatury. A je, myslím, dobrým znamením, že se začínají ozývat apelativní hlasy v tomto smyslu. Zcela nedávno napsal Jiří Holý v recenzi Dialogů Romana Jakobsona, tedy knihy, již se po řadě let vrací k českému čtenáři legendární filolog a literární vědec: "Znovu vidíme obrovský, nezastupitelný význam ruské kultury. Budeme-li tento kulturní svět, který v Jakobsonových a Primorské dialogích ožívá v desítkách výrazných postav, ignorovat, ochudíme se velmi podstatně."¹⁰

POZNÁMKY:

- ¹ JEROFEJEV, V.: Pomínki po sovětskoj literatuře. Literatur-naja gazeta 1990, č. 37.
- ² ČERNÝ, V.: Křik koruny české (Paměti 1938-1945). Brno 1992, s. 16.
- ³ Srov. BERKOVSKIJ, N. J.: Svetový význam ruskej literatury. Bratislava 1983, s. 153.
- ⁴ PAROLEK, R. - HONZÍK, J.: Ruská klasická literatura. Praha 1977, s. 11.
- ⁵ DOLANSKÝ, J.: Mistři ruského realismu u nás. Praha 1960, s. 372.
- ⁶ KAUTMAN, F.: Boje o Dostojevského. Praha 1966, s. 74.
- ⁷ ŠTÍCHA, F.: Několik poznámek o jazyce překladové prózy. Naše řeč 1991, č. 4 - 5, s. 215.
- ⁸ MALEVIČ, O.: Česká literatura v současném Rusku. Literární noviny 1993, č. 6.
- ⁹ KRATOCHVÍL, J.: Obnovení chaosu v české literatuře. Literární noviny 1992, č. 47.
- ¹⁰ HOLÝ, J.: Roman Jakobson zase v Čechách. Lidové noviny 1993, č. 185.